

ників політичних сил Росії наприкінці ХХ – на початку ХХ ст., а тому це видання потребує подальшого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бурцев В.Л. Долой царя! – Лондон: Б.и., 1900. – 56 с.
2. Бурцев В.Л. Об издании приложения сборника “За сто лет” и исторического журнала “Былое”. – Лондон: Б.и., 1900. – 8 с.
3. Бурцев В.Л. В погоне за провокаторами. – М: Слово, 1991. 434 с.
4. Доносы царю о русской эмиграции // Былое. – 1909. – №11-12. – С. 138-161.
5. Карпачев М.Д. Истоки российской революции. Легенды и реальность. – М.: Мысль, 1991. – 269 с.
6. Ленін В.І. Покажчик імен // Повне збір. творів. – К.: Політвидав України, 1969. – Т. 5. 523 с.
7. Ленін В.І. Про лозунги і про постановку думської та позадумської соціал-демократичної роботи // Повне збір. творів. – К.: Політвидав України, 1971. – Т. 21. – С. 11-20.
8. Мезьер А. Словарный указатель по книговедению. Т. 1. – М.; Л.: Гос. Соц. – эконом. изд., 1931. – 1198 стб.
9. Народолюбец (Лондон, Женева).
10. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях Империи, по государственным преступлениям за 1895 и 1896 гг. – Т. XIX-XX. – СПб.: Б.и., 1900. – 549 с. (Далі – Обзор важнейших дознаний...)
11. Обзор важнейших дознаний... за 1898 и 1899 гг. – Т. XXII – XXIII. – СПб.: Б.и., 1902. – 313 с.
12. Обзор важнейших дознаний... за 1901 г. – Т. XXV. – СПб.: Б.и., 1903. – 252 с.
13. Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX века: Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – 800 с.
14. Савченко А.И. Издательская деятельность В.Л.Бурцева на рубеже XIX – XX в.в.//Из истории России: XX век. Сборник статей. – Вып. 5. – М.: МАДИ(ТУ), 1997. – С. 34-49.
15. Сватиков С.Г. Русский политический сыск за границей (По материалам Парижского архива Департамента полиции). – Ростов на Дону: Ростово-Нахичеваньский ком. труд. Н.-с. партии, 1918. – 75 с.
16. Державний архів Російської Федерації.
17. Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії.

І.І. ЛИМАН

РЕГУЛЮВАННЯ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ПЕРШІ РОКИ ІСНУВАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ

При виконанні духовними особами своїх функцій мав місце своєрідний компроміс між інтересами держави, парафіян і самих підлеглих духовного відомства. Компроміс хиткий, такий, що порушувався в залежності від змін співвідношення можливостей кожного із зазначених суб'єктів у той чи інший історичний момент диктувати саме свої умови. Звичайно, це не означає, що кожного разу духовні особи ставились перед суворим вибором: діяти на благо пастви і тим самим наражати себе на небезпеку або ж діяти проти парафіян. Система державних заходів була спрямована на те, аби підлеглі усвідомили: держава в особі імператора та центральних органів влади краще розуміє, що відповідає потребам пастви і самого духовенства. Закріпленню такого усвідомлення повинно було сприяти те, що центральна світська влада мала законне право (щоправда, нею самою і взяте) своїми документами коригувати і доповнювати канонічне церковне регулювання обов'язків духовних осіб. У повній мірі це стосується обов'язків стосовно таїнства шлюбу, які зазнали найбільшої регламентації з боку центральної влади, на що вплинув цілий комплекс факторів, серед яких немаловажне місце займали мірку-

вання упередження неконтрольованої зміни соціального статусу громадян. Особливої гостроти проблема регулювання шлюбних стосунків набула в південноукраїнському краї, населення якого через активні колонізаційні процеси в останній чверті XVIII ст. було досить важко контролювати. Тож дослідження регламентації шлюбних відносин державою і церквою та практики запровадження в життя відповідних правових норм на півдні України у 1775 – 1781 рр., що являє мету цієї розвідки, є принципово важливим для розуміння релігійної ситуації в регіоні у період становлення тут самостійної єпархії.

Історіографія проблеми не може бути охарактеризована як представницька. Тоді як питанням законодавчого регулювання в масштабах Російської імперії XVIII ст. приділялася певна увага дослідниками, які вивчали історію російської церкви (серед них – І. Смолич, Г. Фріз, П. Знаменський), специфіка запровадження норм законодавства на південноукраїнських територіях у другій половині 70-х – на початку 80-х рр. XVIII ст. майже повністю випала з поля зору науковців. Лише деякі факти, дотичні до проблеми, знайшли відображення в роботах єпископа Феодосія (Макаревського), Д. Яворницького, Ю. Лотмана, В. Лопатіна.

Церковне шлюбне право зазнало на собі великого впливу російського цивільного шлюбного права. Причому цей вплив мав місце у сфері визначення умов і укладення шлюбу, і його розірвання.

Норми права, які регулювали порядок укладення шлюбу, станом уже на 1775 р. були настільки заплутаними і в багатьох аспектах неузгодженими, що парафіяльному духовенству орієнтуватись у них було досить важко. Що й казати про сільських священиків, коли навіть Катерина II у випадках, які представлялися на її розгляд, не могла розібратись у лабіринті норм шлюбного права і тому звернулася до Синоду з вимогою чітко описати перешкоди для укладення шлюбу. Втім, за її правління цього зроблено так і не було [1, с.66].

І все ж не лише заплутаність законодавства була причиною його порушень. Політика держави щодо підпорядкування духовної влади світській зумовила те, що миряни стали вільніше, ніж у допетровські часи, почувати себе у взаєминах із духовенством. Для Південної України зіграли свою роль і традиція запорозьких козаків, і усталене у свідомості переселенців уявлення про регіон як про вільний край. Як наслідок, парафіяни, які згідно із чинними нормами церковного та цивільного шлюбного права не могли вступати в подружні стосунки з певними особами, вважали за можливе тиснути на парафіяльних священиків або ж спокушати їх винагородою за незаконні дії.

Духовна влада неодноразово підтверджувала своїми указами необхідність стежити, аби до вінчання не допускались особи, що не досягли шлюбного віку (зберігався віковий ценз, передбачений ще Стоглавом 1551 р.: для молодого – 15, для нареченої – 13 років). Чергові такі укази з Петербурга були надіслані в 1774, 1775, 1779 рр. Підтверджувалось, що в разі порушення заборони священиків слід позбавляти сану, а церковнослужителів, присутніх на незаконному вінчанні, – звання без попередніх зносин із Синодом. Самі такі шлюби мали розриватися і законними не вважатись [2, арк.24-24 зв.]. Оскільки ж із справ, які надходили до Синоду, з'ясувалося, що в багатьох випадках священнослужителі були змушені проводити незаконне вінчання за наказом поміщиків чи їхніх управляючих, світській владі через Сенат було наказано стежити, аби такого тиску надалі не відбувалося.

Сама поява підтверджень необхідності дотримання правил стосовно заборони шлюбів тих, чий вік не відповідав передбаченому нормами права, свідчить, що ця заборона порушувалась. Показовою в цьому плані є справа священика Слов'янської та Херсонської єпархії І. Татарінова, який у 1777 р. вінчав 9-річного хлопця з повнолітньою. Вінчання відбулося після чергового підтвердження центральною владою заборони шлюбів малолітніх. Сам священик під час слідства не заперечував, що відповідна заборона йому відома. На своє виправдання він заявляв, що був переконаний у тому, що молодий є повнолітнім [!], оскільки саме це було позначено в сказці, підписаній односельцями хлопця, присутніми при вінчанні. Як з'ясувалося, батько молодого, І. Беленков, випиваючи в шинку разом із батьком нареченої, О. Богровим, звернувся до останнього з пропозицією видати доньку за його сина. Реально І. Беленков хотів таким чином взяти на законних підставах молоду жінку до своєї хати, оскільки сам був без дружини. Коли ж О. Богров відповів, що священик не стане вінчати неповно-

літнього, І. Беленков побився з ним об заклад на два коня, що священник погодиться, але з тим, що О. Богров умовить свою доньку. Коли ж остання відмовилася і Беленков забрав коней, Богров силою примусив доньку скоритися, плануючи повернути собі майно в сподіванні, що священнослужитель не стане-таки здійснювати вінчання. І. Беленков не зміг домовитись із своїм парафіяльним священником, але поїхав в іншу слободу і там, спокусивши І. Татарінова сумою в 7 крб., отримав бажану згоду на вінчання. Напевно, до Беленкова доходили чутки, що Татарінов уже неодноразово порушував існуючі норми, небезкорисливо задовольняючи незаконні прохання парафіян. Під час слідства відкрилось не одне таке порушення [3; 4].

Показово, що сама справа стосовно І. Татарінова розпочалася за скаргою до духовного правління М. Купріянова, священника церкви, до парафії якої належали незаконно одружені. Ще б пак! Адже порушення полягало не тільки у вінчанні малолітнього, але й у здійсненні таїнства над мирянами, що належали до чужої парафії. Як свідчать єпархіальні справи, духовенство особливо болісно реагувало саме на такі порушення, якими колеги забирали у них “хліб”, тобто плату за треби.

У 1775 р. з'явився указ Синоду з підтвердженням обов'язковості оголошення та обшуку перед вінчанням, тобто об'яви у церкві про те, що певні особи мають намір вінчатись, з'ясування священно- та церковнослужителями відсутності перешкод для здійснення таїнства шляхом розпитування самих молодого та нареченої, їхніх родичів і поручителів, вивчення письмових документів. Такі засоби мали на меті, між іншим, упередження шлюбів між особами, які перебували у певних ступенях спорідненості або свояцтва. Але система одно-, дво- трирідної спорідненості та свояцтва, їх ліній висхідних, спадних, бокових, ступенів тощо, які не давали права брати шлюб, була досить складною, і часто самі молодий і наречена навіть не підозрювали, що вони мають відповідні перешкоди для вінчання. Тому спорідненість або свояцтво іноді з'ясовувалося лише через багато років після самого шлюбу. З'ясувати ж такі обставини заздалегідь, особливо якщо особи, які планували взяти шлюб, приховували їх, священно- та церковнослужителям було важко. Для Південної України періоду її інтенсивної колонізації ця проблема набула ще більшої актуальності, ніж для багатьох інших регіонів, оскільки через новизну населених пунктів і поповнення мешканців новими переселенцями священно- та церковнослужителі в багатьох випадках не були так добре знайомі зі своїми парафіянами, як їхні колеги з центральноросійських єпархій.

Оголошення та обшук мали на меті упередження вінчання і тих осіб, які вже мали законного чоловіка або дружину. Але саме таких порушень на півдні України зустрічаємо найбільше. При вивченні відповідних справ стає очевидною недостатня ефективність навіть тієї суворой системи заходів, які передбачались для утримання від укладання таких шлюбів. Ці ж справи допомагають більш рельєфно уявити характер сімейних відносин, які мали місце в регіоні. Через фрагментарність матеріалів, що збереглися, не маємо можливості скласти статистику стосовно причин, які називалися парафіянами священникам у виправданні вінчання таких незаконних шлюбів і для пояснення свого вступу у заборонені зв'язки, і стосовно того, за яких обставин з'ясовувалися порушення. Ті справи, які збереглися, не можуть, до того ж, дати підстав для узагальнень стосовно ментальності всього населення регіону. І все ж деякі спостереження зробити можна. Для цього коротко викладемо обставини справ.

У 1776 – 1778 рр. велось слідство стосовно Євдокії Кривоносенко. За свідченням жінки, вона на 15-му році життя була видана заміж за козака Грунської сотні І. Кривоносенка, від якого через рік втекла. Причиною стала бійка, яку вчинив чоловік і дружині, і її батькові. Саме останній, козак Зенківської сотні, допоміг Євдокії втекти, а пізніше втік із дому й сам. Після року життя в Китайгороді, де Євдокія називала себе вдовою, втікачка була взята заміж мешканцем земель Війська Запорозького Д. Бойком, з яким прожила разом майже 5 років і від якого народила трьох дітей, після чого повернулася до першого чоловіка. Тоді-то влада і дізналася про незаконний шлюб. Втік і сам Д. Бойко. З'ясувати обставини другого шлюбу духовній владі не вдалося, оскільки точно не було навіть відомо, хто здійснив таїнство вінчання [5, с.80-95].

Народжена в Старих Санжарах Стефанида Гайдарка, за її свідченням, була проти власної волі в 14 років видана заміж за вдівця М. Пікуленка і, не стерпівши його побоїв, втекла. Назива-

ваючи себе вдовою, змінила кілька місць перебування, вийшла за М. Котлярева, з яким переїхала до Нових Водолаг. У 1778 р. М. Пікуленко знайшов Стефаниду і забрав до свого дому, де, за словами жінки, знов почав її бити, через що вона вже через тиждень втекла до М. Котлярева. Після цього за донесенням першого її чоловіка Євгенію (Булгарісу) і було розпочато слідство [6, арк.7-19].

У середині 60-х рр. вперше одружився нововодолазький мешканець А. Кириченко, але через рік після вінчання його дружина втекла. Тому в 1776 р. чоловік звернувся до духовного правління з проханням дати дозвіл одружитись на іншій, але, не дочекавшись відповіді, за порадою батька знайшов у селищі Прасковейському собі наречену, Вассу Сіноліцину, і взяв її заміж. Коли ж, за словам другої дружини, свекор став силувати її до перелюбу, а за відмову бив, вона повернулася до хати свого батька. А. Кириченко перебрався до неї, але пізніше висловив намір повернутись із Сіноліциною до Нових Водолаг. Тоді-то Васса, не бажаючи повертатись, і донесла духовному правлінню почуті колись від чоловіка слова про те, що в нього є в живих перша дружина. Священик прасковейської церкви П. Хитровський, який вінчав другий шлюб, на допиті показав, що за три дні до вінчання батьки А. Кириченка та В. Сіноліциної прийшли до нього просити про укладення шлюбу й усно повідомили про відсутність перешкод для вінчання. На присяжному ж листі вони не підписались, а іншого обшуку священик робити не став [7, арк.2-14].

У 1780 р. 42-річний відставний капрал Т. Некрилов показав на допиті, що, будучи рядовим, у 1774 р. під час розквартирування полку в Ніжині одружився з Ксенією. Невдовзі подружжя разом із полком перейшло до Єлизаветградської провінції. Але через рік полку було наказано вирушити в похід до Криму, не забираючи з собою жінок, які були залишені під командою прапорщика Басовича. За час відсутності чоловіків багато дружин розбрелось. Серед них – і Ксенія Некрилова. Повернувшись із Криму і отримавши відставку, капрал, не маючи 4 роки ніяких відомостей про дружину, взяв у Мошоринському шанці другий шлюб. Напевно, справа навряд чи відкрилась би, не з'явившись невдовзі Ксенія. Під час слідства Некрилов заявив про відмову жити з першою дружиною, аргументуючи свою позицію тим, що Ксенія “жила непотійно і блудно з солдатами і пиячила”, як доказ повідомляючи, що брав Ксенію заміж вже не дівчиною. Додамо, що Ксенія не стала дочікуватись рішення і знову втекла.

Розглядаючи справу Некрилова, не можна не згадати вислів В. Дена, що солдатські дружини являли собою одну з найбільш печальних фігур XVIII ст. Навіть якщо вони слідували за чоловіками, що після 1772 р. було виключенням, а не правилом, їм доводилося розраховувати на вбоге жалування вояка та на власний заробіток. Зазвичай же жінки мали залишатись на місцях і, при нерозвиненості шляхів сполучення та засобів комунікації, не мати відомостей про чоловіків іноді протягом десятків років. Як наслідок – перелюб, поява незаконнонароджених дітей, незаконні шлюби [8, с.127-132].

У випадку з другим шлюбом Некрилова досить цікавою є ситуація з тим, на яких свідченнях базувалося духовенство. Як повідомив сам Некрилов, поручителів при ньому не було, письмових підтверджень він не давав, а лише усно попросив священика С. Мовчана провести вінчання. Імені ж священика, який за наказом Мовчана здійснив таїнство, відставний капрал не знав. Не знала його і друга дружина Некрилова. Жінка підтвердила, що свідчень ні письмових, ні усних перед вінчанням ніяких не було. С. Мовчан на допиті сказав, що вінчання з його дозволу здійснив закордонний священик І. Шумакевич, поручителями були С. Волошин і А. Коваль, які усно засвідчили, що Некрилов не мав живої дружини, а сам капрал дав при поручителях підписку, що не одружений, а якщо дружина з'явиться, то він, Некрилов, буде відповідати за це перед судом сам, не притягуючи до цього священика. Зрозуміло, що після цього були допитані Волошин і Коваль. Вони повідомили, що ні письмових, ані усних засвідчень не давали, а були покликані Мовчаном у його будинок, де священик об'явив, що нібито має від духовного правління лист про вінчання Некрилова, на якому і попросив їх підписатись. Що в дійсності являв собою цей лист, Волошин і Коваль сказати не могли через свою неписьменність. Був допитаний і І. Шумакевич. Він показав, що не знає, чи робив С. Мовчан до вінчання необхідне оголошення, хто був свідками. Не знав він і обставин взяття свідчень. Мовчан лише повідомив Шумакевичу, що він має потрібний документ [9, арк.1-5,36-36 зв.]. Зрозуміло, що

хтось із фігурантів справи на допиті казав неправду. Мотиви для цього були прості: законодавство передбачало покарання і священників, які здійснили незаконне вінчання, і свідків, і молодих та наречених, які вступали в шлюб, знаючи про перешкоди для його укладання.

І ще одна справа. У 1781 р. Василиса Диміна в Херсонському заказі свідчила, що, народжена в Карасубазарі, у 1778 р. в п'ятнадцятирічному віці була там засватана за грека Ранта, який служив у російському військовому корпусі. Карасубазарський священник засвідчив батькам Висиліси, що Рант одружується вперше. Невдовзі священник Єлецького полку, який стояв під Карасубазаром, вночі, без свідків, не в церкві, а в будинку батьків Василиси вінчав дівчину з Рантом. Через два місяці подружжя переїхало до Ковпаківки. У 1780 р. там з'явилась перша дружина грека, Стефанида, але Рант переконав Василису, що твердження Стефаниди неправдиві, і тому друга дружина продовжила з ним шлюбні стосунки. Невдовзі Рант утік. Пізніше Василиса дізналась, що він повернувся до Карасубазара і "потурчився", одружився з татаркою. Лише після цього і розпочалась справа, оскільки Василиса звернулася до архієпископа Никифора з клопотанням дозволити їй взяти другий шлюб [10, арк.8-8 зв.].

При всій несхожості наведених випадків у них є спільне. Важливою умовою для вінчання було його проведення не в тому населеному пункті, де мешкав законний чоловік або дружина. І регіон створював для цього досить сприятливі умови. Влаштування нових населених пунктів, переселення сюди із-за кордону та інших частин імперії, внутрішня міграція, не обмежена кріпосним правом, знаходження на Півдні великої кількості військових команд, які змінювали місце своєї дислокації, значно ускладнювали пошук утікачів і в той же час давали досить великий шанс довго жити в незаконних подружніх стосунках, які могли розкритися переважно лише в разі появи першого чоловіка чи дружини. Великий шанс бути непокараними, у свою чергу, мали і священники, тому вони й ризикували, навіть не маючи достатніх підтверджень відсутності перешкод для вінчання. Напевно, деякі з таких осіб зробили незаконні вінчання чи не головним джерелом своїх прибутків, поставивши їх, що називається, "на потік".

Чутки про таких священників поширювались досить швидко, і до них тягнулись особи з інших парафій, які бажали владнати свої справи в обхід закону. Принаймні 12 пар були незаконно вінчані священником Ф. Стахевичем, який примудрився порушити чи не більшу частину правил укладання шлюбу. Серед інкримінованих йому порушень було вінчання Є. Аврамової та С. Хаустова, кожен з яких до цього вже тричі перебував у законному шлюбі; вінчання малолітнього І. Філчакова; укладання шлюбу В. Новосильцової з М. Нероновим, який мав першу законну дружину; одруження солдата К. Брежнева з М. Панар'іною, чий чоловік знаходився в полоні; вінчання Л. Юшкова, чия перша дружина після цього повернулася із бігів; одруження К. Середина з А. Крамською, чоловік якої був раніше взятий у полон; вінчання А. Коноваленка та К. Чубенко, яка мала законного чоловіка; одруження малолітнього Т. Кельїна; вінчання І. Погожого та Л. Трофимової, яка була заміжньою за солдатом, що перебував у поході; вінчання малолітнього П. Баштового; одруження Д. Кравця із А. Кумовною, яка мала першого чоловіка; вінчання заміжньої Є. Борозни [11; арк.50-51].

Незаконність укладення шлюбу служила однією з основних підстав для його анулювання, розірвання таких подружніх зв'язків. Загалом же кількість підстав була невеликою. Розірвання могло відбутись у разі заслання одного з подружжя на каторгу чи на поселення [12; 13; 14, арк.1] при наявності клопотання у випадку безвісної відсутності чоловіка або дружини, а також за позовом про розлучення. Основними підставами для таких позовів визнавалися фізична нездатність одного з подружжя до шлюбних стосунків та перелюб.

У той час, як влада мала чітку акцентованість на сприяння збільшенню кількості шлюбів у південноукраїнському регіоні, особливо шлюбів колишніх запорозьких козаків (між іншим, на початку 1776 р. губернатор спеціально звітував Г. Потьомкіну, що в Азовській губернії одружилось 238 запорожців, серед них один старшина [15, арк.184]), церква та держава були апріорно налаштовані проти розлучень. Тому церковним та цивільним правом передбачалось чимало перешкод для розірвання шлюбних зв'язків. У разі підозри в незаконності шлюбу така налаштованість проявлялась переважно в дотриманні великої обережності, аби випадково не розірвати стосунки, які насправді укладені з дотриманням усіх правил, а в інших випадках – з

міркувань відновлення попереднього, законного, шлюбу, якщо один з подружжя вступив у шлюб вдруге або втретє при наявності іншого чоловіка або дружини.

У разі втечі або зникнення безвісти отримати розлучення і дозвіл на новий шлюб теж було не так вже й просто. Посилаючись на норми церковного права, єпархіальна влада наказувала докладати зусиль для розшуку чоловіка або дружини. Причому не допомагали ні повідомлення, що чоловік покинув дружину і втік сім років тому через “пияцтво і злодійство”, ні заяви про те, що чоловік не мав наміру в подальшому жити з дружиною, яка втекла, ні повідомлення, що пошуки протягом півроку не дали результатів [16, арк.10-11; 17, арк.1-5]. В одних випадках просто наказувалося краще старатись у розшуках, в інших же розписувалося, що в разі знаходження чоловіка або дружини слід забрати їх додому і повідомити духовному керівництву, а в разі незнаходження – представити письмові свідоцтва від адміністрації місцевостей, де вівся розшук [18, арк.13-13 зв.].

Лише після використання всіх можливих засобів для відновлення подружніх стосунків дозвіл на розлучення міг-таки бути даний. Одним із “щасливців” став С. Лахненко, підданий Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. У 1777 р. він одружився з Анною Пащенко, яка прожила з ним півроку, пиячачи і часто не ночуючи вдома, а потім втекла, з’явилась у Катеринославі. Там Анна взяла собі ім’я Єфросинія і стала жити в служінні у губернського товариша Герсеванова. Останній не віддавав жінку, незважаючи на два звернення Лахненка. Лише в результаті зносин Євгенія (Булгаріса) з В. Чертковим дружину повернули-таки до чоловіка. Але історія повторилась: проживши півроку в пияцтві та розгулі, Анна-Єфросинія в 1779 р. знову втекла, після чого С. Лахненко три роки безрезультатно її розшукував. Лише в 1783 р. єпархіальне керівництво на прохання чоловіка про розлучення постановило звільнити його від шлюбних зв’язків, посилаючись на норми церковного права, згідно з якими в разі, коли дружина без дозволу чоловіка проведе ніч не вдома (за виключенням батьківської хати), шлюб можна розривати [19, арк.1-4 зв.].

Ще обачніше приймалося рішення у випадках із розірванням подружніх зв’язків за позовом. Серйозні обмеження існували стосовно права позову на підставі фізичної нездатності до подружніх стосунків. Обмеження, пов’язані як із визначенням терміну подання позову, так і безпосередньо з критеріями “нездатності”.

Не набагато більшими і в 70 – 80-х рр. XVIII ст., і пізніше були шанси отримати розлучення, подаючи позов із обвинуваченням у перелюбі (тут не йдеться про трактування як перелюбу подружнього життя в новому шлюбі при наявності іншого, законного, чоловіка або дружини). Навіть при очевидних доказах єпархіальна влада пріоритетом вважала збереження родини, створеної в результаті законного шлюбу [20].

При відсутності ж явних доказів отримати розлучення було майже неможливо. Тоді лише втручання монарха могло звільнити від небажаних подружніх стосунків. Драматичне сімейне життя О. Суворова – тому приклад. Видатний полководець виявився безпорадним у стосунках із дружиною. Перебуваючи на півдні України і повністю віддавшись справам служби, він пережив крах міцного “тилу” – сім’ї. Дружина, яку Олександр Васильович залишив у Полтаві, зрадила йому, причому у Суворова були підстави вважати, що зрадила з його власним племінником. У 1779 р. Олександр Васильович подав позов про розлучення, і доки справа знаходилась у Слов’янській духовній консисторії, зробив спробу заручитись підтримкою Г. Потьомкіна, сподіваючись, що останній доведе справу до відома імператриці так, щоб та допомогла йому звільнитись від сімейних уз. Суворов прибув до Петербурга, але там сама Катерина II, Потьомкін і кронштадтський протоієрей Григорій доклали зусиль, щоб примирити подружжя. У результаті Олександр Васильович попросив Никифора (Феотокі) тимчасово зупинити справу про розлучення [21, с.51-53]. Але затишного сімейного життя в подружжя вже не було. Пізніше, коли престол зайняв Павло I, Варвара Іванівна Суворова скористалась холодним ставленням імператора до її чоловіка й отримала розлучення, якого вже і сама вельми бажала, причому разом із “свободою” одержала за допомогою Павла I і значну частину майна полководця [22, с.121-122].

Зважаючи на всі складності, які зустрічали на своєму шляху позивачі про розлучення, цілком зрозуміло, чому і деякі з таких осіб, й інші мешканці регіону, які розуміли невеликий

шанс бути задоволеними в позові і тому не подавали його, обирали набагато ефективніший спосіб позбавлення небажаних зв'язків – утечу.

Справи про перелюб розглядалися духовним судом не лише у зв'язку з позовами про розлучення. Перелюб передбачав накладення епитимії на досить тривалий термін. Справи про перелюб передавалися до Петербурга. Зокрема у 1778 р. Євгенієм (Булгарісом) до Синоду були надіслані документи стосовно накладення епитимії за незаконні зв'язки гусара Григорія Чебарова з невісткою [23], Матвія Бесараба з дружиною його шурина Іриною [24]. У 1779 р. зі Слов'янської та Херсонської єпархії надійшли справи про перелюб К. Свешникова з І. Бабенко [25], Ф. Кудашка і А. Кирилової [26]. За 1781 р. збереглася надіслана до Синоду справа про перелюб зведених брата і сестри [27].

Щоб по цих справах була накладена епитимія, згідно з церковним та цивільним правом мали бути надані беззаперечні докази вини, а зізнання підозрюваних, якщо й мало місце, визнавалось дійсним лише в разі, коли було зроблене в суді.

Законодавство стосовно перелюбу мало ще один важливий аспект. Якщо в таких діях визнавався винним священно- чи церковнослужитель, він підлягав виверженню. Коли ж винною виявлялась дружина духовної особи, то остання ставилась перед альтернативою: продовжити подружні стосунки і бути позбавленими священно- чи церковнослужительства або ж розлучитися. За таких умов маємо випадок, коли зражений чоловік, не бажаючи йти ні першим, ні другим шляхом, не те що не наполягав на доказах щодо справи, але і зробив все від нього залежне, аби його дружина була виправдана. Йдеться про диякона І. Рокитянського, двоюрідний брат і дружина якого зізнались у перелюбі [28, арк.24-28 зв.].

При розгляді справ про перелюб духовна влада могла діяти своїми засобами, але мала право і звертатись за допомогою до влади світської. У випадку ж, коли перелюб був обтяжений кримінальним злочином, до справи були залучені обидва відомства. Таких випадків, вірогідно, було небагато. Згідно зі складеною в палаті кримінального суду Катеринославського намісництва відомістю про колодників, які утримувались у всіх присутніх місцях станом на листопад 1784 р., продовжували перебувати під вартою лише дві особи, справи про “блудне кровозмішення” яких розпочалися в 1781 р. Не позначено жодної особи, яка б поступила із таким обвинуваченням у 1782 – 1784 рр. Не утримувалось жодного, хто б поступив протягом 1781 – 1783 рр. через обвинувачення у втечі від чоловіка чи дружини і перелюбі; один такий колодник відмічений лише в 1784 р. Загальна ж кількість осіб, які перебували під вартою, становила 175 [29, арк.18 зв.].

Таким чином, законодавче регулювання порядку укладення та розірвання шлюбних відносин на початок 80-х рр. XVIII ст. все ще залишалось занадто заплутаним та неузгодженим. У поєднанні зі специфікою ситуації на півдні України, пов'язаною з великим відсотком серед населення переселенців з інших регіонів, з традиційним уявленням про Південь як про вільний край, з можливостями впливу світських осіб на дії священнослужителів, це дало результатом численні порушення, яке духовне відомство не мало можливості викоринити. Насамкінець зазначимо, що перспектива використання матеріалів цієї розвідки полягає у створенні комплексного дослідження з історії православної церкви на Півдні України в останній чверті XVIII – середині XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Смолич И.К. История русской церкви. 1700-1917. – М.: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч. II.
2. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф. 104, оп. 1, спр. 29.
3. Там само, спр. 29.
4. Там само, спр. 30.
5. Яворницький Д.І. До історії Степової України. — Дніпропетровське: друкарня пам'яті “Перекопу”, 1929.
6. ДАДО, ф. 104, оп. 1, спр. 24.
7. Там само, спр. 44.

8. Ден В.Э. Население России по пятой ревизии. Подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века. – М.: Университетская типография, 1902. – Т. I.
9. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 37, оп. 1, спр. 98.
10. Там само, спр. 103.
11. ДАДО, ф. 104, оп. 1, спр. 24.
12. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 796, оп. 58, спр. 174.
13. Там само, оп. 62, спр. 522.
14. ДАДО, ф. 106, оп. 1, спр. 3.
15. Російський державний архів давніх актів (РДАДА), ф. 16, оп. 1, спр. 797, ч. 6.
16. ДАДО, ф. 104, оп. 1, спр. 26.
17. ДАОО, ф. 37, оп. 1, спр. 98.
18. ДАДО, ф. 104, оп. 1, спр. 44.
19. Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф. 207, оп. 1, спр. 6.
20. Лиман І.І. Духовний суд у справах про перелюб (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.) // Південна Україна XVIII – XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип. 5. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. – С. 242-248.
21. Лопатин В.С. Суворов и Потемкин. – М.: Наука, 1992.
22. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). – СПб.: “Искусство-СПБ”, 1994.
23. РДІА, ф. 796, оп. 59, спр. 142.
24. Там само, спр. 157.
25. Там само, оп. 60, спр. 206 а.
26. Там само, спр. 214.
27. Там само, оп. 62, спр. 603.
28. ДАДО, ф. 104, оп. 1, спр. 38.
29. РДАДА, ф. 10, оп. 3, спр. 589.

А.И. ЛОХМАТОВА

ПРОИЗВЕДЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КРЕСТЬЯНСТВА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

Еще в 1982 г. академик М.В. Нечкина в книге “Функция художественного образа в историческом процессе” отмечала: “Немыслимо изучение исторического процесса без такой мощностной силы, как художественное творчество” [1, с.4]. Меж тем привлечение художественных произведений в качестве исторических источников крайне редко используется историками. И лишь в последнее время в их среде наблюдается значительный интерес к новым проблемам, нетрадиционной тематике исследований, к разработке иных методологических принципов в исследовании прошлого. В частности, историки всерьез занялись поисками гармонии исторического исследования и художественно-исторической прозы, методики научно-исторического анализа художественных произведений и возможности их использования. Подтверждение тому – коллективная работа “История России XIX–XX веков: новые источники понимания” [2] и тематический цикл статей и материалов “История и литература” в журнале “Отечественная история” [3]. В этих публикациях свои взгляды изложили литературоведы, социологи и историки. Размышляя о “родственных связях” истории и литературы, академик Ю.А. Поляков подчеркнул их взаимовлияние: “литераторы должны в своем творчестве опираться на новейшие достижения исторической науки”, они не могут обойтись без научных оценок событий и исторических деятелей. Историку же “полезно учиться у литераторов умению писать живо, интересно, формулировать доступно, правильно и красиво”. А вместе они должны добиваться “повышения исторической грамотности народа” [3, с.4,5]. С.О. Шмидт в статье “Памятники художественной литературы как источник исторических знаний” отметил, что “художественная литература для изучения проблем повседневной жизни и ментальности может рассматриваться как резервуар сведений и об “исторических фактах”, конкретных исторических реалиях, обо всем, что Н.М. Карамзин охарактеризовал как “живые черты време-